

The Instruction of Social Responsibility in Qur'anic Narratives

(Received: 2024-12-31 Acceptance: 2025-03-06)

Mohammad Mahdi Hajilouei Moheb¹, Hesam Emami Danaloo²

Abstract

Social responsibility is an ethical virtue that significantly influences the reinforcement and organization of social relationships. This concept is vividly reflected and illustrated in the narratives of the Holy Quran. Given the educational role of narratives and the significance of the concept of social responsibility in transforming the practical approach of society, it is essential to recognize its dimensions within the stories of the Holy Quran. The aim of the present research is to examine and analyze the dimensions of social responsibility in the stories of the Prophets (peace be upon them) and to extract lessons and teachings that can contribute to the enhancement of social responsibility in contemporary societies. In this regard, the human themes and principles present in these narratives have been examined to provide models for improving social behaviors and fostering social responsibility. The research method in this article employs qualitative text analysis and comparative study to analyze the narratives of the Quran. Consequently, interpretations and texts on social ethics, Quranic studies, and the thoughts of Muslim social thinkers will be given greater attention. The findings of the research indicate that the stories of the Prophets in the Holy Quran illustrate various dimensions of this elevated religious teaching, which include: Justice and fairness, loyalty and maintaining social bonds and cohesion, forgiveness, empathy, collaboration and assistance, addressing the problems and needs of others, mercy, love, and affection, and enjoining good and forbidding wrong.

Keywords: Social responsibility, Stories of the Qur'an, Social ethics, Divine prophets.

مطالعات اجتماعی
و فرهنگ

دوره سوم

شماره دوم

پیاپی: ۶

پاییز و زمستان

۱۴۰۳

1. Assistant Professor, Department of Islamic Studies, Faculty of Humanities, Bu-Ali Sina University, Hamedan, Iran. (Corresponding author). hajilouei@basu.ac.ir

2. Assistant Professor, Department of Quranic and Hadith Sciences, Research Institute for Islamic Culture and Teachings, Tehran, Iran. hesam.e.danaloo@gmail.com

This work is licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 International License.

آموزه مسئولیت‌پذیری اجتماعی در قصص قرآنی

(تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۱۰/۱۱ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۱۲/۱۶)

محمد مهدی حاجیلویی^۱، حسام امامی دانالو^۲

چکیده

مسئولیت‌پذیری اجتماعی، فضیلتی اخلاقی بوده که در تحکیم و سامان بخشی به روابط اجتماعی اثرگذار است. این آموزه در داستان‌های قرآن کریم، به روشنی بازتاب یافته و به تصویر کشیده شده است. با توجه به نقش تربیتی داستان و جایگاه آموزه مسئولیت‌پذیری اجتماعی در تحوّل رویکرد عملی جامعه، بازشناسی ابعاد آن در داستان‌های قرآن کریم ضروری است. هدف پژوهش حاضر، بررسی و تحلیل ابعاد مسئولیت‌پذیری اجتماعی در داستان‌های انبیاء (ع) و استخراج درس‌ها و آموزه‌هایی بوده که می‌تواند به تقویت مسئولیت‌پذیری اجتماعی در جوامع معاصر کمک کند. در این راستا، مضامین و اصول انسانی موجود در این داستان‌ها بررسی شده تا بتوان الگوهایی را برای بهبود رفتارهای اجتماعی و مسئولیت‌پذیری فراهم آورد. روش پژوهش در این مقاله تحلیل کیفی متن و بررسی تطبیقی بوده که با آن به تحلیل داستان‌های قرآن پرداخته شده است. بدین روی، تفاسیر، کتاب‌های اخلاق اجتماعی و قرآن‌پژوهی و اندیشه‌های متفکران اجتماعی مسلمان، بیشتر مورد توجه قرار گرفته است. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که داستان‌های انبیاء در قرآن کریم، ابعاد گوناگونی از این آموزه دینی و متعالی را به تصویر کشیده که عبارت‌اند از: عدالت‌ورزی و انصاف، وفاداری و حفظ پیوند و انسجام اجتماعی، بخشایش، همدلی، همکاری و همیاری، رفع مشکلات و نیازهای دیگران، رحم و محبت و مودّت، امر به معروف و نهی از منکر.

واژگان کلیدی: مسئولیت اجتماعی، داستان‌های قرآن، اخلاق اجتماعی، انبیای الهی.

۱. استادیار گروه معارف اسلامی، دانشکده علوم انسانی، دانشگاه بوعلی سینا، همدان، ایران. (نویسنده

مسئول) hajilouei@basu.ac.ir

۲. استادیار گروه علوم قرآن و حدیث، پژوهشگاه فرهنگ و معارف اسلامی، تهران، ایران.

hesam.e.danaloo@gmail.com

۱. مقدمه

مسئولیت اجتماعی یکی از ارزش‌های محوری در جوامع انسانی به‌شمار می‌آید که بر اساس اصول اخلاقی و اجتماعی استوار است. قرآن کریم، به‌عنوان منشأ اصلی هدایت مسلمانان، داستان‌های متعددی را ارائه می‌دهد که الگوهای برجسته‌ای از رفتارهای مطلوب اجتماعی را به تصویر می‌کشند (نوری، ۱۳۹۷: ۵۰). این مقاله درصدد است که به بررسی چگونگی تبلور مسئولیت اجتماعی در این داستان‌ها بپردازد و پیام‌های آن‌ها را برای جوامع امروزی استخراج کند. بدین ترتیب، می‌توان به گسترش آگاهی نسبت به مسئولیت‌های اجتماعی در فرهنگ اسلامی کمک کرد.

۱-۱. بیان مسأله

یکی از مؤلفه‌های کنشگری در شخصیت‌های داستان‌های قرآنی در بستر اجتماع، مؤلفه مسئولیت‌پذیری آنان است. این مفهوم از دو بخش اصلی تشکیل شده است: نخست، مسئولیت و دوم، اجتماع. مسئولیت‌پذیری آموزه‌ای متعالی برای ایجاد انگیزه در کنش‌های گوناگون انسان، به‌ویژه، در بستر اجتماع بوده و پرتو و جلوه‌ای از آموزه محوری تقوا محسوب می‌شود. در دنیای مدرن که جوامع در خطر فروپاشی و از هم گسیختگی قرار دارند، توجه به آموزه مسئولیت اجتماعی بیش از گذشته ضروری است. زیرا می‌توان آن را یکی از ارکان اصلی توسعه پایدار، به‌ویژه در جوامع اسلامی دانست. یعنی آن را از عوامل پایداری اجتماعی در نظر گرفت که موجب هم‌بستگی و همدلی در افراد جامعه می‌شود. بدین روی، شناخت ابعاد آن ضرورتی اجتناب‌ناپذیر است. پژوهش حاضر به دنبال استخراج این آموزه‌ها از داستان‌های قرآنی است. ضرورت این توجه، از آن روست که قرآن کریم با ارائه داستان‌های آموزنده، به تبیین اصول اخلاقی و اجتماعی می‌پردازد و به شکلی پیوسته بر ارزش‌هایی هم‌چون انصاف، مودت، تعاون و همبستگی تأکید می‌کند؛ به‌گونه‌ای که بر پایه آیه شریفه «إِنَّمَا الْمُؤْمِنُونَ إِخْوَةٌ» (حجرات: ۱۰)، برادرای، اخوت و انسجام اجتماعی بین مؤمنان همواره یادآوری شده است. همچنین، در سوره آل عمران آیه ۱۰۴، به موضوع امر به معروف و نهی از منکر اشاره شده که نشان‌دهنده مسئولیت اجتماعی فردی و جمعی در جامعه اسلامی است (طباطبایی، ۱۳۷۴: ۴۲۵/۳). موارد پیش‌گفته و انواع دیگری از این دست، بر مفهوم متعالی مسئولیت اجتماعی اشاره دارند. از دیگر سو، در دنیای معاصر، جوامع اسلامی با چالش‌های متعددی مواجه هستند که توجه به ارتقای مسئولیت اجتماعی را دوچندان کرده است. تبیین و ترویج مسئولیت اجتماعی

بر اساس آموزه‌های قرآنی، راهی روشن را برای بهبود شاخصه‌های اجتماعی در جامعه اسلامی خواهد گشود. با توجه به این پیش‌زمینه، برای درک بهتر تبلور مسئولیت اجتماعی در قرآن کریم، پژوهش حاضر به بررسی عمیق داستان‌های قرآنی و استخراج آموزه‌های مرتبط با مسئولیت اجتماعی خواهد پرداخت؛ تا بتواند به پرسش‌هایی زیر، پاسخی شایان دهد:

- مسئولیت اجتماعی چگونه در داستان‌های قرآن تبلور یافته است؟
- چه درس‌هایی از داستان‌های قرآنی می‌توان برای تقویت مسئولیت اجتماعی در جوامع امروزی استخراج کرد؟

پژوهش پیش‌روی بر این نگاه استوار گردیده که داستان‌های قرآنی ضمن ارائه مصادیق مشخصی از مسئولیت‌های اجتماعی انسان، می‌توانند به عنوان الگوهای برای رفتارهای اجتماعی مثبت عمل کرده و پیام‌هایی را ارائه دهند که به تقویت حس مسئولیت اجتماعی مدد رسانند.

۲-۱. ادبیات نظری و ادبیات تحقیق

تاکنون پژوهش‌های متعددی در زمینه مسئولیت اجتماعی در متون دینی صورت پذیرفته است که در دو بخش قابل پی‌جویی هستند:

الف- مسئولیت اجتماعی در قرآن:

- کتاب «مدل مسئولیت‌پذیری اجتماعی قرآن»؛ نوشته مهدی کمانی نجف‌آبادی (۱۴۰۰ش)، مبانی، چیستی و ویژگی‌های مسئولیت‌پذیری اجتماعی در قرآن را ارائه داده است. او ضمن تبیین انواع مسئولیت‌های اجتماعی از دیدگاه قرآن، مدل و نظریه مسئولیت‌پذیری اجتماعی و حیانی را به تصویر کشیده است. (کمانی، ۱۴۰۰ش) با وجود این، اما این کتاب به طور اختصاصی به داستان‌های قرآن کریم نپرداخته است، بلکه مفهوم مسئولیت‌پذیری، شاخص‌ها، اهمیت و عوامل انگیزشی آن را از منظر قرآن کریم تبیین کرده است.

- پایان‌نامه ارشد «مسئولیت اجتماعی انسان از دیدگاه قرآن»، محمدضیاء حسنی (۱۳۸۹ش)، در این پژوهش نویسنده گستره مسئولیت‌های انسان را طرح کرده است. قلمرو مسئولیت انسان نسبت به محیط خانواده، تحصیل و کار مورد توجه قرار گرفته است. سپس پنج ساحت مسئولیت انسان در زمینه فرهنگی، سیاسی اجتماعی، اقتصادی، دفاعی و بهداشت و محیط زیست به بحث گذاشته شده است. در این نگاه، جامعه‌ای که مسئولیت‌پذیر باشد، جامعه‌ای آباد، معتدل و آرام بوده و از رفاه، آسایش و اعتدال بهره می‌برد. (نک: حسنی، ۱۳۸۹)

پایان نامه «مسئولیت پذیری در قرآن کریم» مریم یعقوبی (۱۳۸۴ش)، به جمع‌آوری آیات قرآنی درباره مسئولیت‌های مختلف‌انسان در زمینه‌های گوناگون پرداخته و ویژگی‌های انسان مسئول در جامعه اسلامی را به تصویر کشیده است (یعقوبی، ۱۳۸۴ش). بر اساس این پژوهش، مسئولیت درباره انسان، مقوله‌ای دائمی خواهد بود. بسیاری از نابسامانی‌های موجود در جامعه، به واسطه عدم شناخت مسئولیت یا فرار از انجام آن می‌باشد.

- مقاله «مسئولیت‌پذیری اجتماعی در قرآن کریم، با تاکید بر دیدگاه علامه طباطبایی در المیزان» نوشته حاجی‌زاده و آورچه (۱۳۹۳ش)، نویسندگان در این مقاله مسئولیت اجتماعی را یکی از چهار حوزه مسئولیت انسان دانسته و طرح آن در قرآن را، نمودی از زندگی اجتماعی انسان برمی‌شمردند (نک: حاجی‌زاده و آورچه، ۱۳۹۳، ۱۲۳-۱۵۶). هرچند بررسی ریشه‌مندی وظیفه‌شناسی و مسئولیت‌پذیری در اعتقادات مورد توجه این کاوش بوده است، اما داستان‌های قرآن کریم زمینه تمرکز این پژوهش نیست و بیشتر دیدگاه علامه طباطبایی محور بحث است.

- پایان‌نامه ارشد «مبانی مسئولیت‌پذیری و روش‌های بیان آن در قرآن»، فاطمه‌سادات میرطاهر (۱۳۹۰ش)، ضمن بیان عوامل و زمینه‌های مسئولیت‌پذیری، باورها و اعتقادات را مهم‌ترین عامل مسئولیت‌پذیری آدمی دانسته است. توجه به پیامدهای مسئولیت‌گریزی مورد توجه این پژوهش قرار گرفته است.

- کتاب «تربیت اجتماعی در قرآن» نوشته معصومه خاوری (۱۳۹۵ش) در این کتاب بیان شده که مقصود از تربیت اجتماعی، پرورش جنبه‌هایی از شخصیت آدمی بوده که مربوط به زندگی او در جامعه است؛ تا از این طریق، به بهترین شکل، حقوق، وظایف و مسئولیت‌های خود را نسبت به دیگر هم‌نوعان و هم‌کیشان خود بشناسد و آگاهانه و با عشق برای عمل به آن وظایف و مسئولیت‌ها قیام کند (خاوری، ۱۳۹۵).

- کتاب «احساس مسئولیت: قرآن و عترت از ما عمل می‌خواهند» نوشته سید کاظم ارفع (۱۳۹۳ش)، نویسنده در این کتاب وظایف مسئولیت‌های اجتماعی و فردی انسان را در موقعیت‌های گوناگون برمی‌شمرد، از جمله: در هنگام دادوستدها و کسب و تجارت‌ها؛ در روابط اجتماعی و در برخورد با شهروندان؛ در رابطه پیوند خویشاوندی و ارحام؛ در مواقعی که با دشمنان روبرو می‌شویم؛ در هنگام دفاع از حریم ولایت و دین الهی (نک: ارفع، ۱۳۹۳).

- مقاله «الزامات ایفای مسئولیت اجتماعی در قرآن کریم، با محوریت سوره مزمل» نوشته فاضله میرغفوریان و مریم برادران (۱۴۰۰ش)، نگارندگان بیان داشته‌اند که این سوره به دغدغه اصلی انسان‌های مسئولیت‌پذیر در یافتن یک سازوکار قابل اعتماد برای انجام مسئولیت‌های اجتماعی‌شان، پاسخ می‌دهد (نک: میرغفوریان، برادران حقیر، ۱۴۰۰، ۱۶۰-۱۳۷).

ب- مسئولیت اجتماعی در اسلام:

- مقاله «مؤلفه‌های مسئولیت‌پذیری اجتماعی مبتنی بر منابع اسلامی» احمد فرشادفر و محمدصادق شجاعی (۱۴۰۲ش)، مؤلفه‌های مسئولیت اجتماعی در اسلام را شناسایی و معرفی کرده است. نتایج این پژوهش، نشان دهنده دوازده مؤلفه برای مسئولیت‌های اجتماعی است، شامل: آگاهی از تکالیف اجتماعی، پذیرش، التزام و تعهد اجتماعی، توجه به نیازهای دیگران، اهتمام به امور مسلمین، روحیه اخوت، انصاف، پیوندجویی اجتماعی، خیرخواهی برای دیگران، تعاون و یاری رسانی، امر به معروف و نهی از منکر و ولایت‌پذیری (فرشادفر، شجاعی، ۱۴۰۲: ۱-۲۰).

- مقاله «مسئولیت اجتماعی از دیدگاه اسلام»، نوشته هاشم نیکومرام و بهنام فیض‌آبادی (۱۳۸۹ش)، مسیر تکامل مشارکت اجتماعی که از تعهدات اجتماعی شروع شده و به مسئولیت‌های اجتماعی می‌رسد و در نهایت، تبدیل به پاسخگویی اجتماعی شده، مورد بررسی قرار گرفته است (نیکومرام و فیض‌آبادی، ۱۳۸۹: ۶۹-۸۶).

- کتاب «مسئولیت‌پذیری و مسئولیت‌گریزی در اسلام»، نوشته عبدالله وکیلی (۱۳۹۵ش) ابعاد گوناگون این دو موضوع را بررسی کرده است (نک: وکیلی، ۱۳۹۵ش). همچنین از سوی نویسنده دیگری همین عنوان نوشته رضا وطن‌دوست (۱۳۹۰ش) بیان می‌دارد که دستورات اسلامی از همه می‌خواهد تا برای بهبود زندگی فردی و تداوم حیات اجتماعی، مسئولیت‌های خود را شناخته و به خوبی از عهده انجام آن برآیند. او به بیان قلمرو مسئولیت انسان پرداخته که شامل مسئولیت‌های انسان در برابر خدا، دیگران، خود و طبیعت می‌شود (نک: وطن‌دوست، ۱۳۹۰ش). کتاب دیگری با نامی مشابه انتشار یافته است: «مسئولیت‌پذیری و مسئولیت‌گریزی (فرهنگ روابط اجتماعی در آموزه‌های اسلامی)» نوشته عباس عنایتی (۱۳۹۱ش)، با هدف شناخت دیدگاه‌های قرآن و معصومان (ع) درباره مسئولیت‌پذیری و مسئولیت‌گریزی مشتمل بر پنج فصل که به بیان شرایط مسئولیت‌پذیری اهمیت و ضرورت وظیفه شناسی و عواقب

مسئولیت‌گریزی پرداخته است (نک: عنایتی، ۱۳۹۱).

در نهایت، باید بیان داشت که این منابع به بررسی ابعاد مختلف مسئولیت اجتماعی در قرآن و اسلام پرداخته‌اند و ارزش‌های انسانی و اجتماعی را در متون اسلامی تحلیل می‌کنند. پیداست که چنین آثاری با زاویه نگاه پژوهش حاضر در زمینه بررسی داستان‌های قرآنی و استخراج چارچوب و مصادیق عینی مسئولیت‌های اجتماعی تفاوت دارد. چنان‌که جستار پیش رو می‌تواند فهم عمیق‌تری از این موضوع را ارائه دهد.

۱-۳. ضرورت تحقیق

داستان‌های قرآن کریم به‌عنوان متنی مقدس و راهنمای زندگی مسلمانان، نقش ویژه‌ای در فهم مفاهیم و ارزش‌های اجتماعی دارند. این داستان‌ها نه تنها به روایت وقایع تاریخی و سرگذشت انبیاء می‌پردازند، بلکه به تبیین آموزه‌های اخلاقی و اجتماعی نیز می‌انجامند. به‌ویژه در تفاسیر شیعی، این داستان‌ها به دقت تحلیل شده و ابعاد مختلف مسئولیت اجتماعی مورد بحث قرار می‌گیرد. مطالعه عمیق و روشمند این داستان‌ها می‌تواند ابزاری مؤثر و کارآمد در درک مفاهیم مسئولیت اجتماعی باشد.

نگرشی اجمالی به منابع قرآنی و تفسیری نشان می‌دهد که این متون، تأکید بر تحلیل اجتماعی داستان‌های قرآنی و استخراج آموزه‌های اخلاقی از آن‌ها به وضوح به چشم می‌خورد. این تفاسیر و کتاب‌ها به خوبی بیان می‌کنند که چگونه می‌توان با تکیه بر آموزه‌های الهی، رفتارهای اجتماعی مؤثری را در جامعه ایجاد کرد. چنان‌که بررسی دقیق داستان‌های انبیاء الهی و نکات آموزنده‌ای در خصوص مسئولیت اجتماعی ارائه می‌شود. در این منابع، به روشنی بر اهمیت مسئولیت اجتماعی و ارتباط آن با حیات فردی و اجتماعی مؤمنین تأکید می‌گردد.

پیداست که تأکید بر نظریه‌های اجتماعی در قرآن و ارتباط آن با زندگی معاصر، می‌تواند به فهم عمیق‌تری از مسئولیت اجتماعی منجر شود. از این رو، پژوهش در این زمینه ضروری بوده تا به شناخت و تحلیل این مضامین با توجه به تغییرات اجتماعی و فرهنگی عصر حاضر بپردازد. چنان‌که این بررسی در مجموع ابزارهای تحلیلی و متدولوژی‌های متنوعی را برای فهم عمیق‌تر از مسئولیت اجتماعی در داستان‌های قرآن فراهم می‌آورد و به وضوح نشان می‌دهد که چگونه این آموزه‌ها می‌توانند در شکل‌دهی به رفتارهای اجتماعی در جوامع اسلامی مؤثر باشند. از این منظر، داستان‌های قرآن نه تنها به تبیین اصول

اخلاقی می‌پردازند، بلکه به عنوان منبعی غنی برای فهم مسئولیت اجتماعی در زمان معاصر به کار می‌روند.

۴-۱. روش‌شناسی

این تحقیق از رویکرد «کیفی» بهره برده و تلاش دارد با استفاده از «تحلیل متن»، از طریق بررسی عمیق و روشمند داستان‌های قرآن کریم، به تبلور مسئولیت اجتماعی در این داستان‌ها پی ببرد. یافتن ابعاد پیچیده و مغز این مفهوم به‌ویژه در بافت قرآنی، نیاز به رویکردی عمیق و چند وجهی دارد. پژوهش کیفی این امکان را فراهم می‌آورد که بافت‌های اجتماعی و فرهنگی مرتبط با مسئولیت اجتماعی را در متن‌های دینی و به‌ویژه، قرآن مورد تحلیل قرار دهیم.

۱-۴-۱. روش‌های تحقیق

در مرحله «تحلیل کیفی متن»، بررسی عمیق متن‌های قرآنی انجام می‌شود تا عناصر و مضامین مرتبط با مسئولیت اجتماعی استخراج گردند. از تفاسیر معتبر به عنوان منابع اصلی برای درک و تحلیل مفاهیم اجتماعی استفاده خواهد شد. این تفسیرها با دقت و شفافیتی که در تحلیل آیات دارند، به استخراج مضامین مرتبط با مسئولیت اجتماعی و رفتار اجتماعی مؤمنان کمک می‌کنند.

۲. مفهوم و اهمیت مسئولیت اجتماعی

مسئولیت اجتماعی، به معنای تعهد افراد و سازمان‌ها به جامعه و ایفای نقش فعال در بهبود وضعیت اجتماعی و رفاه عمومی، اهمیت ویژه‌ای دارد.

۲-۱. مفهوم‌شناسی

مسئولیت اجتماعی چارچوبی اخلاقی بوده و بیانگر این است که هر نهاد، سازمان و فرد، می‌باید با اخلاق و حساسیت نسبت به مسائل اجتماعی، فرهنگی و محیطی رفتار کرده تا به همگان و جامعه نفع رساند. مسئولیت اجتماعی، وظایفی است که هر فرد باید به انجام رساند تا به تعادل میان مولفه‌های مختلف جامعه مدد رساند (Palmer ۱۹۹۵). بدین جهت، مسئولیت‌پذیری، مفهومی کلان است که هم در علم اخلاق ریشه دارد و هم زمان، در علم حقوق و مسائل آن نیز مورد توجه است. زیرا اگر همچون برخی پژوهشگران که حقوق را سوب تاریخی اخلاق می‌دانند، (برای مثال نک: کاتوزیان، ۱۳۸۶ش، ۸۵-۸۸) آموزه‌های حقوقی را برآمده از اخلاق بدانیم، درک ابعاد گوناگون مفهوم مسئولیت‌پذیری آسان‌تر خواهد شد. به بیان دیگر، برخی از ابعاد آموزه مسئولیت‌پذیری بار تکلیفی و احکام حقوقی

و قانونی دارند که افراد با توجه به موقعیت شان در جامعه و خانواده، گاه دارای مسئولیتی خاص شده، یا از آن مسئولیت خارج می‌شوند. مانند شخصی که به ریاست یک سازمان منصوب می‌شود و بنا بر آن حکم انتصاب، مسئولیت‌های قانونی بر عهده او قرار می‌گیرد که باید در قبال آن مسئولیت و موقعیت شغلی در برابر قانون پاسخگو باشد. ضمانت اجرایی این بُعد از مسئولیت اجتماعی که در علم حقوق به آن‌ها پرداخته می‌شود، بر عهده دولت‌هاست. (نک: همان) در پژوهش حاضر اما تنها ابعادی از مسئولیت اجتماعی مورد نظر است که همچنان در حوزه اخلاق قرار دارند؛ بنابراین قواعد حقوق که الزام آور هستند، شامل آنان نمی‌شوند. آن‌چنان که محققان علم اخلاق، اخلاق را تعریف می‌کنند، احوال و افعالی هستند که با اراده از انسان صادر می‌شود. (نک: نصیر الدین طوسی، ۱۴۱۳، ۱۵-۱۶) در عین حال، این به معنای عدم وجود ضمانت اجرایی برای آن‌ها نیست، بلکه ضامن اجرای اخلاقیات نه دولت‌ها، بلکه وجدان افراد است. بدین روی، مقصود از مسئولیت‌پذیری، در پژوهش حاضر، آن گزاره‌هایی که فقه یا قانون مدنی آن‌ها را پوشش می‌دهند، نیست. بلکه گزاره‌ای اخلاقی و غیر رسمی بوده که ترک آن عقاب فقهی یا مجازات قانونی نداشته و به عبارت دیگر خارج از قواعد الزام‌آور حقوقی هستند.

مسئولیت اجتماعی به معنای تعهد فرد یا گروه به رفتارهایی است که به وضوح، به منفعت جامعه و رفاه عمومی کمک می‌کند. در ادبیات علمی، مسئولیت اجتماعی به عنوان دوراندیشی در تعاملات اجتماعی و تعهدات اخلاقی تعریف می‌شود که بر پایه احترام به حقوق دیگران و بهبود شرایط انسانی بنا شده است.

۲-۲. اهمیت و جایگاه مسئولیت اجتماعی

مجموع آموزه‌ها و تعالیم اسلامی، نه تنها انسان‌ها را در مقابل رفتارهای خودشان، بلکه در برابر بخش‌های مختلف جامعه مسئول می‌دانند. در اسلام انسان مسئولیت دارد که به گروه‌های مختلف اجتماعی از جمله خانواده (تحريم: ۶) خویشاوندان (نساء: ۲) اهل شهر (خطبه: ۱۶۷) هم‌کیشان (کلبی، ۱۴۰۷: ۱۶۴/۲) و حتی کل افراد يك ملت تا همه انسان‌ها (نامه: ۵۳) رسیدگی کند. در متون دینی، به ویژه در قرآن کریم، مفهوم مسئولیت اجتماعی به شکلی واضح و آشکار در آیات گوناگون قرآن کریم مورد تاکید قرار گرفته است (نک: الاعراف: ۱۵۵، ۱۷۳؛ الانفال: ۲۵-۲۷). چنان‌که در آیه دوم سوره مائده آمده است: «تَعَاوَنُوا عَلَى الْبِرِّ وَالتَّقْوَى». با توجه به آیه «وَلَكِنَّ الْإِيمَانَ آمَنَ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ» (البقره: ۱۸۸) «بر» به معنای ایمان به خداوند و روز آخرت است و با توجه به اینکه «تقوا»

به معنای رعایت چارچوب‌های الهی است، می‌توان نتیجه گرفت که جامعه مسلمانان باید بر ایمان و عمل صالح اجتماع کرده و این همان تقوای اجتماعی است (نک: طباطبائی، ۱۳۹۰، ۵/۱۶۳). در روایات نیز به مسئولیت اخلاقی انسان در اجتماع تأکید شده است. چنان‌که از پیامبر اکرم (صلی الله علیه و آله) نقل شده است که فرمود، خلق خداوند عیال او هستند و هیچ کس نزد خداوند دوست داشتنی‌تر از کسی نیست که به خلق او خیر و نفع برساند (نک: حمیری، ۱۴۱۳، ۱۲۰؛ کلینی، ۱۴۰۷، ۲/۱۶۴؛ ابن حیون، ۱۳۸۵، ۲/۳۲۰). از امیرمؤمنان علی (علیه السلام) نقل شده است که فرمود: «اتَّقُوا اللَّهَ فِي عِبَادِهِ وَبِلَادِهِ فَإِنَّكُمْ مَسْئُولُونَ حَتَّى عَنِ الْبِقَاعِ وَالْبَهَائِمِ؛ از خدا نسبت به بندگان و شهرهایش پروا کنید، زیرا دارای مسئولیت هستید حتی نسبت به زمین‌ها و حیوانات» (خطبه: ۱۶۷).

برخی نظریه پردازان اسلامی نیز در حوزه اخلاق، سه نوع مسئولیت را نام می‌برند: الف) مسئولیت‌های دینی که همان اعمال عبادی همچون نماز و روزه و غیره هستند، ب) مسئولیت اجتماعی - مدنی که به فراخور موقعیت فرد در جامعه بر او لازم می‌شوند و ج) مسئولیت اخلاقی محض که همان نوع از مسئولیتی است که در پژوهش حاضر مد نظر بوده و خود شامل انواع گوناگون فردی و اجتماعی است. آنان بر این باورند که قرآن کریم هر سه نوع مسئولیت (دینی، مدنی و اخلاقی) را در آیات خود تشریح کرده است (نک: دراز، ۱۴۲۳، ۲۴۶). این مفاهیم و آموزه‌ها نمایانگر حس عمیق مسئولیت‌پذیری اخلاقی در آموزه‌های اسلامی است و اعضای جامعه را به مشارکت فعال در بهبود شرایط اجتماع فرا می‌خواند. از همین رو تفاسیر شیعه، مسئولیت اجتماعی را به عنوان یک ارزش اساسی در زندگی مسلمانان تشریح کرده‌اند و به ارتباط عمیق میان ایمان و حسن انجام مسئولیت اجتماعی اشاره کرده و روح انسجام اجتماعی را به عنوان دلیلی بر درک صحیح از دیانت معرفی می‌کنند. ایفای مسئولیت‌های اجتماعی انسان از نظر اسلام، بدون شرکت فعال در گروه‌ها و فعالیت اجتماعی مؤثر میسر نیست. مسئولیت اجتماعی از اهمیت به سزایی در ساختمان اجتماعی مسلمانان برخوردار است.

۳. تحلیل داستان‌های قرآن کریم

داستان‌های قرآن کریم به عنوان ابزارهای تربیتی و اجتماعی، الگوهای رفتاری و زمانی برای انسان‌ها ارائه می‌دهند. در این بخش، به تجزیه و تحلیل برخی از داستان‌های کلیدی قرآن که به وضوح مضامین مسئولیت اجتماعی را در بطن خود گنجانده‌اند، پرداخته می‌شود. این داستان‌ها نه تنها آموزه‌های اخلاقی را در بر دارند، بلکه الگوهایی برای رفتارهای اجتماعی مطلوب نیز فراهم می‌کنند.

۳-۱. مفاهیم مسئولیت اجتماعی در داستان‌ها

داستان‌های قرآن کریم به عنوان منابع غنی از آموزه‌های اخلاقی و اجتماعی، حامل پیام‌هایی درباره مسئولیت اجتماعی و شیوه تعاملات انسانی هستند. این داستان‌ها مفاهیم بنیادینی چون عدالت، وفاداری، بخشش و همکاری را در زمینه‌های مختلف اجتماعی بیان می‌کنند. در این بخش، به تحلیل این مفاهیم و ارتباط آن‌ها با مسئولیت اجتماعی پرداخته خواهد شد.

۳-۱-۱. عدالت‌ورزی و انصاف

عدالت، به عنوان یکی از ارکان اصلی آموزه‌های قرآنی، صفتی الهی و راه رسیدن و نزدیکی به تقواست. (نک: المائده/۸) بنابراین در داستان‌های قرآن کریم، لازمه مسئولیت‌پذیری، عدالت‌ورزی فردی است. چنان‌که در داستان حضرت یوسف (ع) پس از تمام ناملایمت‌ها و ظلمی که به این پیامبر آسمانی شد، چه از سوی برادران و حسدورزی آنان تا انداخته شدن در چاه (نک: یوسف/۹-۱۵) و چه از سوی دیگران، مانند زلیخا (نک: یوسف/۲۴) و زندان طولانی (نک: یوسف/۳۲) و... مسئولیت‌پذیری خود را در زمان سختی و قحطی در حفظ جان و مال انسان‌ها نشان داد (نک: یوسف/۵۰-۵۵). حضرت یوسف (ع) به سبب آن ظلم‌ها، از عدالت خارج نشده (نک: یوسف/۹۲) و در صدد انتقام بر نیامد. (نک: مکارم شیرازی، ۱۳۷۱، ۶۳/۱۰) به بیان دیگر، عدالت در این حوزه به تعاملات انسانی و برقراری توازن در روابط اجتماعی اشاره دارد. عدالت، در اصول اخلاقی اسلام، نه تنها به معنای توزیع عادلانه منابع و حقوق، بلکه به معنای قضاوت عادلانه و انصاف در برخورد با افراد نیز می‌باشد. بدین روی، یکی از داستان‌های کلیدی که ندهای عدالت و انصاف را به خوبی نمایان می‌سازد، داستان حضرت یوسف (ع) است. موضع‌گیری‌ها و رفتارهای او با دیگران، منجر به احترام و پذیرش او از سوی همگان می‌شود. این روش‌های اخلاقی، نه تنها بر حق طلبی تأکید دارند، بلکه به آدمی می‌آموزند که باید در روابط با دیگران و قضاوت‌های خود، به اصول انصاف پایبند بوده و از جبران قصور در حق دیگران غافل نباشد. چالش‌های موجود در داستان حضرت یوسف (ع) نیز نشان می‌دهد که با وجود ظلم و خیانت‌هایی که به او صورت می‌گیرد، در نهایت با اعدالت و گذشت با دیگران رفتار می‌نماید. بررسی آیات مرتبط نشان می‌دهد که علم و آگاهی باید بر احساسات انسانی حاکم بوده و ضرورت رعایت اصول عدالت اجتماعی را گوشزد می‌کند. در ضمن، به ما یادآوری می‌کند که در زندگی اجتماعی، در نظر گرفتن حقایق و واقعیات از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است. در تفاسیر آیات مرتبط بر این

موضوع تأکید می‌شود که در تحقق عدل و انصاف، آگاهی از شرایط و زمینه‌های اجتماعی بسیار حیاتی است (نک: مرتضی، بی‌تا، ۵۹؛ زمخشری، ۱۴۰۷، ۴۸۲/۲؛ امین/۱۳۶۱، ۳۵۵/۶) و باید در تحلیل رفتارهای اجتماعی و قضاوت‌های شخصی مورد توجه قرار گیرد. این نکته‌ای است که می‌تواند آن را به‌ویژه برای رهبری اجتماعی و درگیری با چالش‌های روزمره در جامعه مدرن به کار گرفت.

۳-۱-۲. وفاداری، پیوندجویی و انسجام اجتماعی

وفاداری به معنای پایبندی به عهد‌ها و تعهدات اجتماعی، خانوادگی و دینی، در داستان‌های قرآنی، به‌ویژه در شخصیت‌هایی چون حضرت ابراهیم (ع) (نک: بقره/۱۲۴) و حضرت یوسف (ع) (نک: یوسف/۹۲) به وضوح نمایان است. وفاداری در روابط انسانی، به عنوان یکی از عناصر کلیدی مسئولیت اجتماعی، شامل ثابت‌قدم بودن در برقراری پیوندها و تعهدات نسبت به دیگران و خداوند است. در این راستا، داستان‌ها و آیات قرآنی به خوبی نشان‌دهنده ابعاد مختلف وفاداری و تأثیر آن بر انسجام اجتماعی هستند.

پیرامون موضوع پیش گفته، در داستان حضرت ابراهیم (ع)، آمده است: «وَإِذْ يَرْفَعُ إِبْرَاهِيمُ الْقَوَاعِدَ مِنَ الْبَيْتِ وَإِسْمَاعِيلُ رَبَّنَا تَقَبَّلْ مِنَّا إِنَّكَ أَنْتَ السَّمِيعُ الْعَلِيمُ * رَبَّنَا وَاجْعَلْنَا مُسْلِمَيْنِ لَكَ وَمِنْ ذُرِّيَّتِنَا أُمَّةً مُسْلِمَةً لَكَ وَأَرِنَا مَنَاسِكَنَا وَتُبْ عَلَيْنَا إِنَّكَ أَنْتَ التَّوَّابُ الرَّحِيمُ * رَبَّنَا وَابْعَثْ فِيهِمْ رَسُولًا مِنْهُمْ يَتْلُوا عَلَيْهِمْ آيَاتِكَ وَيُعَلِّمُهُمُ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ وَيُزَكِّيهِمْ إِنَّكَ أَنْتَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ» (البقره/۱۲۹-۱۲۷)؛ این آیات نه تنها نشان‌دهنده پایبندی به تعهدات و پیوندجویی خانوادگی و دینی است، بلکه به ما می‌آموزد که اگر پیوند و وفاداری به اصول دینی و ارزش‌های معنوی نباشد، احساس مسئولیت اجتماعی که از اهمیت بالایی برخوردار است، خود به خود وجود نداشته یا کمرنگ می‌شود. همچنان که مسئولیت‌پذیری اجتماعی در پیوندهای خانوادگی و اجتماعی تأثیرگذار است.

وفاداری و پایبندی به عهد، از جمله ویژگی‌هایی است که شخصیت‌های بزرگ تاریخی و دینی را از سایرین متمایز می‌سازد. در ضمن، در این داستان‌ها بر این امر تأکید می‌شود که این ویژگی‌ها موجب انسجام اجتماعی و تقویت جامعه می‌شوند. بدین ترتیب، وفاداری به عهد و پیمان می‌تواند به عنوان یک عامل کلیدی در ساختار اجتماعی و همبستگی افراد در جامعه معرفی شود.

داستان حضرت یوسف (ع) نیز به وضوح مفهوم وفاداری را در زمینه روابط خانوادگی و اجتماعی نشان می‌دهد. ایشان با حفظ وفاداری به اصول اخلاقی و انسانی خود، حتی در برابر چالش‌های سخت، همچنان در مقابل ظلم و ستم

باقی ایستاده و در نهایت، به مقام رفیع می‌رسد. این داستان تأکیدی بر این نکته است که وفاداری به اصول و ارزش‌ها، حتی در شرایط سخت، در نهایت به پیروزی و موفقیت منجر خواهد شد.

حضرت یوسف (ع) در برخورد با برادرانش که به او ظلم کرده‌اند، نمونه‌ای از وفاداری و بخشش است (نک: یوسف/۹۲) که نه تنها به او اجازه می‌دهد تا از ظلم‌رهایی یابد، بلکه او را در مسیری درست به سمت مقام والاتر و مسئولیت اجتماعی قرار می‌دهد. این داستان نشان می‌دهد که چگونه وفاداری به اصول اخلاقی در نهایت منجر به ایجاد نیکی و فضیلت در روابط انسانی خواهد شد.

۳-۱-۳. بخشایش و چشم‌پوشی

بخشایش به عنوان یکی از ارکان مسئولیت اجتماعی، در زمینه‌های ارتباطی و اجتماعی در داستان‌های قرآن کریم، به ویژه در روایات اهل بیت (علیهم السلام)، به خوبی تبیین شده است. برای مثال، از امیرمؤمنان امام علی (علیه السلام) نقل شده است که فرمود: «أَقْبِلُوا ذَوِي الْمُرُوءَاتِ عَثْرَاتِهِمْ فَمَا يَعْتَرِضُ مِنْهُنَّ عَاقِبَةُ إِلَّا وَيدَهُ بِيَدِ اللَّهِ يَرْفَعُهُ؛ از لغزش جوانمردان بگذرید، چه اینکه کسی از آنها نیست که بلغزد جز آنکه خدایش دست گیرد و بلندش سازد». (حکمت: ۲۰) این مفهوم نه تنها در زمینه‌های فردی، بلکه در سطح اجتماعی نیز اهمیت داشته و می‌تواند به ایجاد روابط مثبت و همبستگی میان افراد اجتماع مدد رساند.

گفت‌وگوی حضرت یوسف (ع) با برادرانش پس از مدت‌ها دوری و ظلمی که به او کردند، نمونه‌ای بارزی از اصل بخشش است. در آیه ۹۲ سوره یوسف آمده است: «قَالَ لَا تَثْرِيبَ عَلَيْكُمُ الْيَوْمَ يَغْفِرُ اللَّهُ لَكُمْ وَهُوَ أَرْحَمُ الرَّاحِمِينَ». این آیه به وضوح نشان‌دهنده عواطف عمیق انسانی و استعداد بالای حضرت یوسف (ع) در بخشش است. این بخشش نمایانگر مقام رفیع آن حضرت و تسلط او بر احساسات منفی خود می‌باشد. (نک: طباطبائی، ۱۳۹۰، ۱/۲۳۷) در واقع، این آیات نه فقط از توانایی ایشان در لبخند زدن به گذشته و بخشایش گناهکاران خبر می‌دهد، بلکه انعکاسی از آموزه‌های الهی درباره مغفرت و همدلی نیز می‌باشد. این بخشایش نه تنها بر پایه احساسات بلکه بر مبنای درک عمیق اصول اخلاقی و دینی است. این فرآیند نشان‌دهنده تأکید انبیای الهی بر ایجاد روابط انسانی مبتنی بر محبت و گذشت بوده و به اهمیت ایجاد همبستگی اجتماعی اشاره دارد. چنان‌که بر اساس روایات پیامبر اکرم (صلی الله علیه و اله) در فتح مکه (نک: کلینی، ۱۴۰۷، ۴/۲۲۵) و امیرمؤمنان امام علی (علیه السلام) در پیروزی جنگ جمل (نک: طوسی، ۱۴۱۴، ۵۰۷) به همین آیه اشاره فرمودند.

بخشایش در داستان حضرت یوسف (ع) به ما یادآوری می‌کند که یکی از مهم‌ترین ارکان مسئولیت اجتماعی، قابلیت بخشش و چشم‌پوشی از خطاهای دیگران است. این مفهوم به‌ویژه در جوامع دینی، می‌تواند به تقویت همبستگی اجتماعی و ایجاد فضایی مثبت برای ارتباطات انسانی کمک کند.

بر اساس تحقیقات مختلف، بخشایش می‌تواند تأثیرات عمیق و مثبت بر روی سلامت روانی افراد و کیفیت زندگی آن‌ها داشته باشد. عواطف مثبتی که از بخشش نشأت می‌گیرد، می‌تواند به بهبود روابط انسانی و ایجاد فضایی آرام و صمیمی در جامعه منجر شود و این امر بر انسجام اجتماعی تأثیرگذار است.

۳-۴-۱. همدلی، همکاری و همیاری

همکاری و همیاری در مفاهیم قرآنی بسیار مورد تأکید قرار گرفته و در داستان‌های مختلف به‌وضوح قابل مشاهده است. یکی از بارزترین نمونه‌ها، داستان حضرت موسی (ع) و همکاری او با حضرت هارون (ع) است. در آیه ۲۹ سوره طه، حضرت موسی (ع) از خداوند می‌خواهد: «وَاجْعَلْ لِي وَزِيرًا مِنْ أَهْلِي». این درخواست بهترین دلیلی برای اهمیت همکاری در پروژه‌های مشترک و همچنین دستیابی به اهداف اجتماعی و دینی است. حضرت موسی (ع) در اینجا نشان می‌دهد که در راستای تحقق اهداف بزرگ، انسان به شکلی طبیعی، نیازمند یاری و همدلی دیگران است. درخواست حضرت موسی (ع) در این آیه نشان‌دهنده درک عمیق او از نیاز به مربوط بودن به دیگران در عبور از چالش‌ها و تحقق اهداف جامعه‌ای است. در بخشی از این داستان، حضرت موسی (ع) زمانی که برادر خود را سرزنش می‌کند که چرا مانع بنی اسرائیل از پرستیدن گوساله نشده؟، حضرت هارون (ع) پاسخ می‌دهد که از ایجاد تفرقه میان قوم پرهیز داشته و ایجاد تفرقه میان قوم را مخالف سفارشات حضرت موسی (ع) می‌داند. (طه: ۹۰-۹۴)

پیرامون تعاون و یاری‌رسانی؛ داستان حضرت موسی (ع) و برادرش حضرت هارون (ع) نیز به مهارت‌های اجتماعی و نیاز به حمایت از یکدیگر اشاره می‌کند. در واقع، حضرت موسی (ع) برای تحقق مأموریت خود، به یار و همراهی دلسوز نیاز داشته و درخواست او از خداوند، نمایانگر اهمیت رابطه اجتماعی و همکاری در پیشبرد اهداف خیر است.

داستان حضرت موسی (ع) و حضرت هارون (ع) نه تنها نمادی از همکاری در دعوت به توحید است، بلکه به ما یادآوری می‌کند که وحدت و همکاری در برابر مشکلات اجتماع کلید موفقیت می‌باشد. این نه تنها در بُعد دینی، بلکه در ابعاد اجتماعی نیز نقش حائز اهمیتی داشته و تأسیس ساختارهای اجتماعی

و فرهنگی موثر را ممکن می‌سازد. همکاری میان حضرت موسی (ع) و حضرت هارون (ع) به وضوح نشان‌دهنده قدرت همبستگی در جامعه انسانی بوده و برای آیندگان درس آموز است. همکاری این دو پیامبر الهی، مثال روشنی از این است که چگونه اعتماد به یکدیگر و همیاری در پیگیری اهداف مشترک می‌تواند منجر به موفقیت‌های بزرگ اجتماعی شود.

بر اساس مطالعات انجام‌شده، همدلی و همکاری نه تنها سبب افزایش کیفیت روابط فردی می‌شود، بلکه خود عاملی مؤثر در بهبود شرایط اجتماعی و ایجاد فضای همبستگی است. این ویژگی‌ها می‌تواند به تسهیل در پیشرفت‌های اجتماعی و فرهنگی کمک کند و باعث بهبود کیفیت زندگی افراد در یک جامعه شود.

داستان‌های قرآن به شکلی گسترده، مفاهیم مسئولیت اجتماعی از جمله انصاف، وفاداری، بخشش و همکاری را بازتاب می‌دهند. این مفاهیم به عنوان ارزش‌های بنیادین انسانی، جوامع و روابط اجتماعی را شکل می‌دهند و می‌توانند راهگشای زندگی اجتماعی مسلمانان و غیرمسلمانان در دنیای امروز باشند.

چالش‌ها و درس‌های اجتماعی در داستان‌های قرآن کریم به شکل واضحی نمایانگر وضعیت‌های پیچیده انسانی و اجتماعی هستند. این داستان‌ها علاوه بر نمایش مشکلات مربوط به ظلم، حسادت و رقابت، به ارائه درس‌های مهمی در زمینه عدالت، بخشش و همکاری می‌پردازند. این آموزه‌ها می‌توانند به عنوان راهنمایی برای رفتارهای اجتماعی مثبت و بهبود روابط انسانی در دنیای معاصر مورد استفاده قرار گیرند.

مطالعات اجتماعی
مؤثر

۳-۱-۵. بخش‌دگی و توجه به مشکلات و نیازهای دیگران

مسئولیت اجتماعی در قرآن کریم از طریق توجه به مشکلات دیگران و فعال‌سازی خیرخواهی، به خوبی تبلور یافته است. داستان‌های قرآنی در این راستا، به ویژه در رویدادهایی چون، زندگی حضرت یوسف (ع) و حضرت موسی (ع)، فرصت‌های ارزشمندی برای درس‌آموزی از تعاون و حمایت از اقشار آسیب‌پذیر را به تصویر می‌کشند.

در داستان حضرت یوسف (ع)، هنگامی که قحطی در مصر پیش می‌آید، او با حکمت و تدبیری که در مدیریت انبارهای غله به کار می‌گیرد، نه تنها به نیازمندان یاری می‌رساند، بلکه برادران خود را که او را به چاه انداخته بودند، می‌پذیرد و به آنها کمک می‌کند. این اقدام او نشان‌دهنده روحیه همکاری و اتحاد برای حمایت از یکدیگر است. به تعبیری دیگر، حضرت یوسف (ع) با

دوره سوم
شماره دوم
پیاپی: ۶
پاییز و زمستان
۱۴۰۳

این اقداماتش نشان می‌دهد که حمایت از یکدیگر در راستای ایجاد یک جامعه همدل و همکار بوده و هر کسی باید خود را نسبت به مسئولیت اجتماعی خویش متعهد بداند.

در بخش‌های گوناگون داستان حضرت موسی (ع) و شخصیت‌های گوناگونی که در آن داستان‌ها حضور دارند، به خوبی مفهوم خیرخواهی در انجام مسئولیت اجتماعی بروز و ظهور دارد. برای مثال، در قرآن کریم دو بار از مؤمن آل فرعون یاد شده است. نخست، در جریان کشته شدن فردی از فرعونیان، به محض اطلاع از این‌که فرعونیان برای کشتن حضرت موسی (ع) تصمیم گرفته‌اند، خود را به آن حضرت (ع) رسانده و ایشان را در جریان دسیسه آنان قرار داد: «وَجَاءَ رَجُلٌ مِنْ أَقْصَى الْمَدِينَةِ يَسْعَى قَالَ يَا مُوسَى إِنَّ الْمَلَأَیَ تَمْرُونَ بِكَ لَيَقْتُلُوكَ فَاخْرُجْ إِلَيَّ لَكَ مِنَ النَّاصِحِينَ» (القصص: ۲۰) برخی از مفسران این شخص را همان مؤمن آل فرعون دانسته‌اند (نک: طوسی، بی‌تا، ۱۳۹/۸؛ جرجانی، ۱۴۳۰، ۴۱۹/۲؛ سیواسی، ۱۴۲۷، ۲۳۶/۳؛ مکارم، ۱۳۷۱، ۵۱/۱۶) دومین بار، در سوره غافر در جریان ارائه معجزات حضرت موسی (ع) به فرعونیان، او که ایمان خود را تا آن زمان مخفی کرده بود، این بار برای هدایت عموم مردمان با از خود گذشتگی و با وجود خطر مرگ به دست فرعون، ایمان خود را آشکار کرد و به مردم نهیب زد که چرا به حضرت موسی (ع) ایمان نمی‌آورند. (نک: غافر/ ۲۸-۴۵) او برای عذاب شدن قوم در روز قیامت از خود حساسیت نشان داده و ابراز نگرانی می‌کند: «وَقَالَ الَّذِي آمَنَ يَا قَوْمِ إِنِّي أَخَافُ عَلَيْكُمْ» بنابراین می‌توان نتیجه گرفت که فرد مسئولیت‌پذیر در قبال سرنوشت جامعه، تنها به فکر خود نیست، بلکه با وجود ایمان قبلی، در فکر سرنوشت جامعه خود فرورفته و نسبت به سرنوشت آنان حساس است.

در داستان ملاقات حضرت موسی (ع) با حضرت خضر (ع)، سه اقدام از سوی حضرت خضر (ع) صورت می‌پذیرد که در هر سه، می‌توان جلوه خیرخواهی در عمل به آموزه اخلاقی مسئولیت‌پذیری اجتماعی را دید. نخست، معیوب کردن کشتی افرادی تنگدست توسط حضرت خضر (ع) (نک: الکهف/ ۷۱ و ۷۹) دوم کشتن کودکی که در صورت بزرگ شدن سبب گمراهی و طغیان والدین خود می‌شد. (نک: الکهف/ ۷۴ و ۸۰) و سوم ترمیم دیواری که گنجی متعلق به دو کودک یتیم، ذیل آن مدفون بود (نک: الکهف/ ۷۷ و ۸۲) در این سه داستان، تقابل آشکار تکلیف شرعی و قانونی و خیرخواهی در انجام مسئولیت‌پذیری اجتماعی - اخلاقی که عملکرد حضرت خضر (ع) آن را نمایش می‌دهد، دیده می‌شود.

علاوه بر این، مفهوم بخشندگی و سخاوت در قرآن به وضوح مشهود است: «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا أَنْفِقُوا مِنْ طَيِّبَاتِ مَا كَسَبْتُمْ...» (البقره: ۲۶۷) و «لَنْ تَنَالُوا الْبِرَّ حَتَّى تُنْفِقُوا مِمَّا تُحِبُّونَ وَ مَا تُنْفِقُوا مِنْ شَيْءٍ فَإِنَّ اللَّهَ بِهِ عَلِيمٌ» (آل عمران: ۹۲) است. این آیات به مؤمنان دستور می دهد تا از بهترین و پاک ترین اموال خود انفاق کنند. انفاق از اموال پاک، نمادی از روحیه محبت و توجه به دیگران است و نشانه مسئولیت اجتماعی در راستای تشکیل جامعه ای کمک محور و همکار به شمار می آید.

بر اساس آیات و تفاسیر پیش گفته، می توان نتیجه گرفت که قرآن کریم با به تصویر کشیدن داستان های متفاوت، مفاهیم کلیدی مربوط به مسئولیت اجتماعی را چون خیرخواهی، تعاون، یاری رسانی و سخاوت در ایجاد روابط انسانی واقعی و همکاری معنادار به خوانندگان انتقال می دهد. این آموزه ها نه تنها در زمینه دین و اخلاق، بلکه در زندگی اجتماعی امروز نیز می توانند راهگشای بهبود روابط اجتماعی و همیاری بین افراد جامعه باشند.

۳-۱-۶. رحم، محبت و مودت

داستان های قرآنی به ویژه به ابعاد محبت و رحمت نیز پرداخته اند، به گونه ای که در زندگی انبیاء، این صفات بارز نمایان است. در داستان حضرت یوسف (ع)، هنگامی که او با برادران خود روبه رو می شود، با محبت و مودت به آنان پاسخ می دهد. چنان که حضرت ابراهیم (ع) با میهمانان خود با محبت برخورد می کند. بر پایه آیات سوره یوسف، ایشان با این رفتار، نه تنها برادران خود را بخشید، بلکه دوست داشتن و محبت را میان اعضای خانواده تبیین نمود و این پیام مهمی در روابط انسانی است. این کار حضرت یوسف (ع) نشان دهنده برخورد صحیح و محبت آمیز با آسیب دیدگان و کسانی است که دچار خطا شده اند و می تواند راهنمایی برای شیوه رفتار انسان ها در زندگی باشد.

در داستان حضرت مریم (س)، محبت و رحمت الهی به او و تولد حضرت عیسی (ع) نیز به وضوح قابل مشاهده است. آیات مرتبط با ایشان، نشان دهنده اهمیتی است که خداوند به حضرت مریم (س) و نقش او در تاریخ بشریت می دهد. محبت و رحمت در قرآن کریم در داستان های بسیاری به تصویر کشیده شده اند. در قصه های مربوط به پیامبران دیگر، مانند حضرت نوح (ع) و حضرت محمد (صلی الله علیه و آله)، می توان به ابعاد رحمت و محبت خداوند اشاره کرد. داستان حضرت نوح (ع) و دعوت او از قومش، نشان دهنده محبت او نسبت به قوم خود بوده، حتی زمانی که آنان به دعوت او پاسخ نمی دهند.

در بحث محبت بین افراد جامعه، آیات دیگری نیز به اهمیت ارتباطات انسانی و محبت در بین آنها اشاره دارند؛ «إِنَّمَا الْمُؤْمِنُونَ إِخْوَةٌ فَأَصْلِحُوا بَيْنَ أَخَوَيْكُمْ وَاتَّقُوا اللَّهَ لَعَلَّكُمْ تُرْحَمُونَ» (الحجرات: ۱۰). این آیه به وضوح به ضرورت ایجاد محبت و همبستگی اجتماعی در میان مؤمنان اشاره داشته و می‌تواند به عنوان یک اصل اساسی در ایجاد روابط انسانی تعریف شود. حتی فراتر از آن در جریان روزه گرفتن اهل بیت (علیهم السلام)، سه دفعه پی در پی به ترتیب، یک فرد مسکین، یک فرد یتیم و یک فرد اسیر، (نک: الانسان/ ۸) هنگام افطار به ایشان مراجعه و تقاضای کمک کردند که ایشان، به سبب آن که چیزی جز آن چه برای افطار خود فراهم کرده بودند، نداشتند، ضمن ایثار و از خودگذشتگی، برای رفع نیاز آن افراد تمام آن را به این افراد بخشیدند و خود به ناچار با آب افطار کردند. در این داستان که در آیات سوره «الانسان» به آن اشاره شده است، به وضوح می‌توان تجسم آموزه مسئولیت‌پذیری اجتماعی و بی تفاوت نبودن نسبت به نیاز افراد حاضر در جامعه را دید. ضمن روایت این داستان، در قرآن کریم از قول ایشان بیان می‌شود که این بخشش تنها برای خداوند است و اهل بیت (ع) هیچ پاداش یا سپاسی از آن افراد نمی‌خواهند. (نک: الانسان/ ۹) هرچند این موضوع، نشان می‌دهد که آموزه مسئولیت‌پذیری اجتماعی زمانی مفهوم اخلاقی خود را دارد که بدون در نظر داشتن پاداش انجام شود. اما همان گونه که مفسران قرآن کریم اشاره کرده‌اند، این مقدار هم، زبان حال اهل بیت (علیهم السلام) بوده و حتی زبان قال آنان نیست. (نک: آلوسی، ۱۴۱۵، ۱۷۲/۱۵) بنابراین می‌توان شیوه عمل به آموزه اخلاقی مسئولیت‌پذیری اجتماعی را که بر عدم توقع پاداش استوار است، از این داستان آموخت.

داستان‌های قرآنی نشانه‌ای واضح از اهمیت همبستگی و یاری رساندن به یکدیگر در جوامع اسلامی هستند. در این راستا، اوصاف مؤمنان به عنوان برادرانی در یک خانواده بزرگ توصیف شده که تعهدات و مسئولیت‌های اجتماعی را در قبال یکدیگر حس می‌کنند. این مفهوم نه تنها فرد را به مسئولیت در قبال خود سوق می‌دهد، بلکه او را به مسئولیتی اجتماعی نسبت به دیگران نیز ملزم می‌کند. بر اساس آیات و تفاسیر ذکر شده، می‌توان نتیجه گرفت که قرآن کریم با به تصویر کشیدن داستان‌های متعدد از انبیاء و شخصیت‌های برجسته، بهترین الگوها را برای محبت و رحمت به بشریت معرفی می‌کند. این آموزه‌ها نه تنها در زندگی فردی، بلکه در روابط اجتماعی و گروهی نیز می‌توانند به عنوان راهنمایی برای ایجاد همبستگی و مودت در جامعه عمل کنند.

۳-۱-۷. امر به معروف و نهی از منکر

مسئولیت اجتماعی در قرآن کریم نه تنها شامل توجه به دیگران و محبت، بلکه شامل امر به معروف و نهی از منکر نیز هست. این دو مفهوم در آیات مختلف قرآن کریم به وضوح بیان شده و به عنوان مسئولیتی مهم برای تمامی مسلمانان معرفی گردیده است.

چنان که در داستان حضرت یوسف (ع)، به عنوان یکی از شخصیت های قرآنی که مسئولیت پذیری در رفتار و سکنات او کاملاً مشهود است، خداوند می فرماید به آن حضرت مکانت در زمین بخشید: «وَكَذَلِكَ مَكَّنَّا لِيُوسُفَ فِي الْأَرْضِ» (یوسف: ۲۱) و در سوره حج می فرماید هر که به او مکانت در زمین داده شود، باید امر به معروف و نهی از منکر کند: «الَّذِينَ إِن مَكَّنَّاهُمْ فِي الْأَرْضِ أَقَامُوا الصَّلَاةَ وَآتُوا الزَّكَاةَ وَآمَرُوا بِالْمَعْرُوفِ وَنَهَوْا عَنِ الْمُنْكَرِ وَلِلَّهِ عَاقِبَةُ الْأُمُورِ» (الحج: ۴۱).

امری که به عنوان یکی از واجبات اسلامی مطرح شده، دارای ابعاد گسترده ای است. آیه ۱۰۴ سوره آل عمران بیان می دارد: «وَلَتَكُنْ مِنْكُمْ أُمَّةٌ يَدْعُونَ إِلَى الْخَيْرِ وَيَأْمُرُونَ بِالْمَعْرُوفِ وَيَنْهَوْنَ عَنِ الْمُنْكَرِ وَأُولَئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ»؛ این آیه، وظیفه هر مسلمان را فراخوانی به خوبی ها و دوری از بدی ها معرفی می کند. به طور کلی، امر به معروف و نهی از منکر نه تنها یک وظیفه فردی، بلکه مسئولیت اجتماعی را نیز به تصویر می کشد.

حضرت نوح (ع) به عنوان الگوی دعوت به حق، به قوم خود نسبت به عواقب اعمال شان هشدار می دهد. خداوند در آیه ۲۵ و ۲۶ سوره هود می فرماید: «وَلَقَدْ أَرْسَلْنَا نُوحًا إِلَى قَوْمِهِ إِنِّي لَكُمْ نَذِيرٌ مُبِينٌ * أَنْ لَا تَعْبُدُوا إِلَّا اللَّهَ إِنِّي أَخَافُ عَلَيْكُمْ عَذَابَ يَوْمٍ أَلِيمٍ» و نیز «قَالَ رَبِّ إِنِّي دَعَوْتُ قَوْمِي لَيْلًا وَنَهَارًا» (نوح: ۵). در تفاسیر به روش های امر به معروف و نهی از منکر در دعوت حضرت نوح (ع) پرداخته شده و نشان می دهد که ایشان (ع) همواره در پی نجات قوم خود بوده و به گونه ای جدی در برابر ظلم و بیدادگری ایستادگی می کرد. حضرت نوح (ع) با صبر و تحمل به گمراهی قومش پاسخ می دهد و این ویژگی او نمایانگر روحیه مسئولیت پذیری و دلسوزی او برای مردم است.

همچنین، در داستان حضرت موسی (ع)، این پیامبر الهی مأمور به دعوت به توحید و نهی از ظلم فرعون است. خداوند در آیه ۲۴ سوره طه به ایشان می فرماید: «اذْهَبْ إِلَى فِرْعَوْنَ إِنَّهُ طَغَى». موسای کلیم (ع) با انجام این مأموریت، به عنوان یک پیام آور راستین و دلسوز برای قومش عمل می کند. چنان که وظیفه هر مسلمان است که در برابر فساد و بیداد سکوت نکرده و در راستای امر به

معروف و نهی از منکر فعال باشد. این مسئولیت اجتماعی، نه تنها در عصر انبیاء بلکه در زمانه معاصر نیز مورد تأکید قرار می‌گیرد.

در مجموع، قصه‌های انبیاء در قرآن کریم به خوبی نشان‌دهنده ضرورت و اهمیت مسئولیت اجتماعی به‌ویژه در قالب امر به معروف و نهی از منکر هستند. با توجه به تجارب انبیاء، همگان باید در مقابل فساد و بیدادگری ایستادگی کرده و با اقدام به موقع و شجاعت، ارزش‌های دینی و اجتماعی را حفظ نمایند.

۴. تحلیل داده‌ها

تحقیق حاضر به بررسی تبلور مسئولیت اجتماعی در داستان‌های قرآن کریم پرداخته و هدف آن، تحلیل عمیق و معنادار نهفته در این داستان‌ها به منظور درک اهمیت آن‌ها در شکل‌دهی به رفتارهای اجتماعی و ارزش‌های انسانی است. با تحلیل داده‌های ارائه شده، می‌توان دو زیر مجموعه تشکیل داد: «تأثیر داستان‌های قرآنی» و «ایجاد مسئولیت‌های اجتماعی».

قرآن کریم به عنوان یک منبع جامع و الهام‌بخش، داستان‌های متعدد و گوناگونی را ارائه می‌دهد که هر کدام از آن‌ها ابعاد مختلفی از مسئولیت اجتماعی را منعکس می‌کنند.

در داستان حضرت موسی (ع)، آیات متعددی به تضاد میان ظلم و عدل پرداخته و چالش‌های اجتماعی را به تصویر می‌کشند. این آیات، نه تنها به ظلم فرعون اشاره دارند، بلکه نشان‌دهنده ضرورت ایستادگی در برابر ستم و تلاش برای برقراری عدالت هستند. حضرت موسی (ع) در مواجهه با این ظلم، تلاش بسیاری کرد تا به پیروان خود آگاهی دهد و برای ایجاد یک جامعه عادلانه تلاش نماید.

داستان حضرت یوسف (ع) نیز زمینه‌ساز تبیینی دیگر از ابعاد مسئولیت اجتماعی است. در این داستان، ایشان به عنوان نمونه‌ای از انسانیت، بخشش و وفاداری در برابر ظلم و ستم در خانواده و اجتماع قرار می‌گیرد. شیوه‌ای انسان‌دوستانه و عاطفی در برخورد با خطاها و نادرستی‌های دیگران است و پیام بخشش و همدلی را تقویت می‌کند. این بخشش در داستان یوسف (ع) نمادی از رفتار مسئولانه در برابر خطاهای دیگران و الگوی مناسبی برای ایجاد همبستگی اجتماعی در جامعه‌ای است که به‌ویژه در دوران معاصر به آن نیاز دارد.

داستان‌های قرآن همچنین در بر دارنده پیام‌های عمیق انسانی هستند که می‌توانند به ترویج رفتارهای اجتماعی مثبت و همبستگی اجتماعی کمک نمایند. به عنوان مثال، در آیات قرآن به موضوع تعاون و کمک به نیازمندان فراوان اشاره شده است. آیه «وَتَعَاوَنُوا عَلَى الْبِرِّ وَالتَّقْوَىٰ وَلَا تَعَاوَنُوا عَلَى الْإِثْمِ وَ

الْعُدْوَانِ وَاتَّقُوا اللَّهَ إِنَّ اللَّهَ شَدِيدُ الْعِقَابِ» (المائدة: ۲) به شکلی صریح بر ضرورت همکاری و کمک به یکدیگر تأکید دارد. این مفهوم در داستان‌های گوناگون قرآنی به وضوح قابل مشاهده است.

داستان حضرت یوسف (ع) به عنوان نمونه‌ای از مسئولیت اجتماعی و همدلی در مواجهه با بحران‌ها و مشکلات نمایان می‌شود. رفتارهای اجتماعی ایشان در زمان قحطی و سختی اقتصادی، او را به یک الگو برای ایجاد تعاملات انسانی مثبت تبدیل می‌کند. حضرت یوسف (ع) نه تنها در مقام قدرت به هدایت و نجات قوم خود پرداخته، بلکه به آنها درس بخشش و مهربانی نیز آموزش می‌دهد. نکته دیگری که در این داستان حائز اهمیت است، مفهوم مقابله با قحطی و کم‌لطفی‌های اجتماعی است که منجر به ایجاد همبستگی و کمک متقابل میان افراد جامعه می‌شود. ایشان با استفاده از موقعیت خود، علاوه بر تأمین نیازهای اقتصادی مردم، آنان را به تغییری ساختاری در نگرش نسبت به یکدیگر دعوت می‌کند.

در مجموع، داستان حضرت یوسف (ع) و دیگر داستان‌های قرآنی الگویی برای روابط انسانی مبتنی بر همدلی، بخشش و همکاری فراهم می‌آورند و به جامعه یادآوری می‌کنند که مسئولیت اجتماعی نه تنها یک وظیفه دینی، بلکه یک ضرورت اجتماعی نیز است. در نهایت، داستان‌های قرآن کریم نه تنها آموزه‌های اخلاقی و اجتماعی مهمی را ارائه می‌دهند، بلکه به خواننده این امکان را می‌دهند که در مواجهه با چالش‌های زندگی، تصمیمات مؤثر و مسئولانه‌ای اتخاذ کند. مفاهیمی چون انصاف، وفاداری، همکاری و بخشش در این داستان‌ها به طور مکرر مورد تأکید قرار گرفته‌اند و این پیام‌ها می‌توانند به شکل دهی رفتارهای اجتماعی مثبت در جوامع اسلامی یاری رسانند. این پژوهش به طور برجسته‌ای بر اهمیت این آموزه‌ها در تحقق یک جامعه همبسته و عادل تأکید دارد.

۵. نتیجه‌گیری

علاوه بر آنچه در یافته‌ها و تحلیل داده‌ها گذشت، بر موارد ذیل به عنوان نتایج تحقیق تأکید می‌شود:

۱. بر اساس داستان‌های قرآن کریم و عملکرد شخصیت‌های داستان‌ها صفاتی مانند: عدالت‌ورزی و انصاف، نوع دوستی، عفو و گذشت، وفاداری و همیاری هر یک به نوبه خود لازمه و پیش‌نیاز پابندی فرد به مسئولیت‌پذیری اجتماعی در برابر افراد جامعه هستند.

۲. اکثر قریب به اتفاق داستان‌های قرآن کریم، نمایانگر تجلی آموزه

مسئولیت‌پذیری اجتماعی در شخصیت‌های آزاد اندیش و مثبت خود هستند. این آموزه، نهایتاً منجر به سعادت افرادی شده است که به آن عمل کرده‌اند. در مقابل، داستان‌های قرآن کریم نشان می‌دهند که افراد بی‌مسئولیت در زندگی شخصی نیز دچار شکست می‌شوند.

۳. بر مبنای مطالعه داستان‌های قرآن کریم، بدست آمد که آموزه مسئولیت‌پذیری اجتماعی سبب همبستگی اجتماعی می‌شوند. چنان‌که از کوچکترین قطعه یک اجتماع یعنی خانواده، تا کلان جامعه را به یکدیگر پیوند می‌دهد.

منابع

قرآن کریم

۱. آلوسی، محمود بن عبدالله. (۱۴۱۵ق). روح المعانی فی تفسیر القرآن العظیم و السبع المثانی. تحقیق: علی عبدالباری عطیه. بیروت: دار الکتب العلمیه، منشورات محمد علی بیضون. چاپ اول.
۲. ابن حیون، نعمان بن محمد مغربی. (۱۳۸۵ق). دعائم الاسلام. تصحیح آصف فیضی. قم: مؤسسه آل البیت علیهم السلام. چاپ دوم.
۳. ارفع، سیدکاظم. (۱۳۹۳ش). احساس مسئولیت: قرآن و عترت از ما عمل می‌خواهند. تهران: پیام عدالت. چاپ اول.
۴. امین، نصرت بیگم. (۱۳۶۱ش). تفسیر مخزن العرفان در علوم قرآن. تهران: نهضت زنان مسلمان. چاپ اول.
۵. جرجانی، عبدالقاهر بین عبد الرحمن. (۱۴۳۰ق). درج الدرر فی تفسیر القرآن العظیم. تصحیح محمد ادیب شکور. اردن: دارالفکر. چاپ اول.
۶. حاجی زاده، مهین؛ آورجه، محی الدین. (۱۳۹۳ش). مسئولیت پذیری اجتماعی در قرآن کریم با تأکید بر دیدگاه علامه طباطبایی در المیزان. دوفصلنامه قرآن در آینه پژوهش. سال اول، شماره اول. بهار و تابستان صص ۱۲۳-۱۵۶.
۷. حسنی، محمدضیاء. (۱۳۸۹ش). مسئولیت اجتماعی انسان از دیدگاه قرآن. «پایان نامه ارشد» استاد راهنما: جعفر کریمی قدوسی. استاد مشاور: کریم خان محمدی. قم: دانشگاه جامعه المصطفی العالمیه.
۸. حمیری، عبدالله بن جعفر. (۱۴۱۳ق). قرب الاسناد. قم: مؤسسه آل البیت علیهم السلام. چاپ اول.
۹. خاوری، معصومه. (۱۳۹۵ش). تربیت اجتماعی در قرآن. مشهد: مرکز بین المللی ترجمه و نشر المصطفی. چاپ اول.
۱۰. دراز، محمد عبدالله. (۱۴۲۳ق). دستور الاخلاق فی القرآن. قم: دار الکتب الاسلامی.
۱۱. رضی، سید محمد بن حسین. (۱۴۱۴ق). نهج البلاغه. تصحیح صبحی صالح. قم: هجرت. چاپ اول.
۱۲. زمخشری، محمود بن عمر. (۱۴۰۷ق). الکشاف عن حقائق غوامض التنزیل و عیون الاقوال فی وجوه التاویل. تصحیح مصطفی حسین احمد. بیروت: دار الکتب العربی. چاپ سوم.
۱۳. سید مرتضی، علم الهدی علی بن الحسین. (بی تا). تنزیه الانبیاء علیهم السلام. قم: الشریف الرضی. چاپ اول.
۱۴. سیواسی، احمد بن محمود. (۱۴۲۷ق). عیون التفاسیر. تحقیق بهاء الدین دارتما. بیروت: دار صادر. چاپ اول.
۱۵. طباطبایی، محمد حسین. (۱۳۹۰ق). المیزان فی تفسیر القرآن. بیروت: مؤسسه الاعلمی للمطبوعات. چاپ دوم.
۱۶. طوسی، محمد بن حسن. (۱۴۱۴ق). الامالی. قم: دار الثقافة. چاپ نخست.
۱۷. ———. (بی تا). التبیان فی تفسیر القرآن. تصحیح احمد حبیب عاملی. بیروت: دار احیاء التراث العربی. چاپ اول.
۱۸. عنایتی، عباس. (۱۳۹۱ش). مسئولیت پذیری و مسئولیت گریزی (فرهنگ روابط اجتماعی در آموزه‌های اسلامی) تهران: نوروزی. چاپ اول.
۱۹. فرشادفر، احمد؛ شجاعی، محمد صادق. (۱۴۰۲ش). مؤلفه‌های مسئولیت‌پذیری اجتماعی مبتنی بر منابع اسلامی. فصلنامه روان‌شناسی فرهنگی. دوره هفتم. شماره نخست. شهریور. صص ۱-۲۰.
۲۰. کاتوزیان، ناصر. (۱۳۸۶ش). اخلاق و حقوق. فصلنامه اخلاق در علوم و فناوری. سال دوم. شماره‌های ۱ و ۲. بهار و تابستان. صص ۸۵-۸۸.
۲۱. کلینی، محمد بن یعقوب. (۱۴۰۷ق). الکافی. تصحیح: علی اکبر غفاری و محمد آخوندی. تهران: دار

الکتب الاسلامیه. چاپ چهارم.

۲۲. کمائی نجف آبادی، مهدی. (۱۴۰۰ش) مدل مسئولیت‌پذیری اجتماعی قرآن. قم: دارالحديث. چاپ نخست.

۲۳. مکارم شیرازی، ناصر. (۱۳۷۱ش) تفسیر نمونه. تهران: دار الکتب الاسلامیه. چاپ دهم.

۲۴. میرطاهر، فاطمه سادات. (۱۳۹۰ش) مبانی مسئولیت‌پذیری و روش‌های بیان آن در قرآن. «پایان‌نامه ارشد» راهنما: عبدالهادی فقهی‌زاده. مشاور: محمود واعظی. تهران: دانشکده علوم حدیث.

۲۵. میرغفوریان، فاضله؛ برادران حقیر، مریم. (۱۴۰۰ش) الزامات ایفای مسئولیت اجتماعی در قرآن کریم با محوریت سوره مزمل. فصلنامه مطالعات قرآنی و فرهنگ اسلامی. دوره پنجم شماره سوم پیاپی سوم. صص ۱۳۷-۱۶۰.

۲۶. نصیر الدین طوسی، محمد بن محمد. (۱۴۱۳ق) اخلاق ناصری. تهران: علمیه اسلامیة.

۲۷. نیکومرام، هاشم؛ فیض آبادی، بهنام. (۱۳۸۹ش) مسئولیت اجتماعی از دیدگاه اسلام. پژوهشنامه پاییز. شماره ۶۱. صص ۶۹-۸۶.

۲۸. وطن دوست، رضا. (۱۳۹۰ش). مسئولیت‌پذیری و مسئولیت‌گریزی. مشهد: دانشگاه علوم اسلامی رضوی. چاپ ششم.

۲۹. وکیلی، عبدالله (۱۳۹۵ش). مسئولیت‌پذیری و مسئولیت‌گریزی در اسلام. تهران: بنی الزهرا(س). چاپ اول.

۳۰. یعقوبی، مریم. (۱۳۸۴ش). مسئولیت‌پذیری در قرآن کریم. «پایان‌نامه ارشد». استاد راهنما:

محمد رضا آرام. دانشگاه آزاد اسلامی واحد تهران مرکزی.

31. Palmer, Karen (September 1995). "Tightening Environmental Standards: The Benefit-Cost or the No-Cost Paradigm?". The Journal of Economic Perspectives. 9 (4): 119-132

References:

• The Holy Quran

1. Alusi, Mahmoud bin Abdullah. (1415 AH). *Ruh al-Ma'ani fi Tafsir al-Qur'an al-Azim wa al-Sab' al-Mathani*. Edited by Ali Abdulbari Atiyah. Beirut: Dar al-Kutub al-Ilmiyyah; Muhammad Ali Baydoun Publications. First edition.
2. Ibn Hayyun, Numan bin Muhammad al-Maghribi. (1385 AH). *Da'ama al-Islam*. Corrected by Asif Fayzi. Qom: Ahl al-Bayt (peace be upon them) Foundation. Second edition.
3. Arfa, Seyyed Kadhim. (1393 SH). *Ehsas Mas'uliyat: The Quran and Ahl al-Bayt Request Action from Us*. Tehran: Payam E'dad. First edition.
4. Amin, Nosrat Bibi. (1361 SH). *Tafsir Makzan al-'Irfan in the Sciences of the Quran*. Tehran: Muslim Women Movement. First edition.
5. Jarjani, Abd al-Qaher ibn Abd al-Rahman. (1430 AH). *Daraj al-Dur fi Tafsir al-Qur'an al-Azim*. Corrected by Muhammad Adib Shakour. Jordan: Dar al-Fikr. First edition.
6. Haji Zadeh, Mahin; Avarjeh, Mohi al-Din. (1393 SH). Social Responsibility in the Holy Quran with Emphasis on Allameh Tabataba'i in Al-Mizan. *Journal of Quran in the Mirror of Research*. Year 1, Issue 1. Spring and Summer, pp. 123–156.
7. Hosni, Mohammad Daya. (1389 SH). *Human Responsibility in Society from the Perspective of the Quran*. Master's thesis. Supervisor: Jafar Karimi Ghodusi. Advisor: Karim Khan Mohammadi. Qom: Al-Mustafa International University.
8. Hamiri, Abdullah ibn Jafar. (1413 AH). *Qurba al-Asnad*. Qom: Ahl al-Bayt (peace be upon them) Foundation. First edition.
9. Khavari, Masoumeh. (1395 SH). *Social Education in the Quran*. Mashhad: International Center for Translation and Publication of Al-Mustafa. First edition.
10. Darez, Muhammad Abdullah. (1423 AH). *Usul al-Akhlaq fi al-Qur'an*. Qom: Dar al-Kitab al-Islami.
11. Razi, Seyyed Muhammad ibn Hussain. (1414 AH). *Nahj al-Balagha*. Corrected by Subhi Saleh. Qom: Hijrat. First edition.
12. Zamakhshari, Mahmud ibn Omar. (1407 AH). *Al-Kashaf 'an Haqa'iq Ghawamid al-Tanzil wa 'Uyoon al-Aqa'il fi Wujuh al-Tawil*. Corrected by Mustafa Hussein Ahmed. Beirut: Dar al-Kutub al-'Arabiyy. Third edition.
13. Sayyid Murtaza, 'Ilm al-Huda 'Ali ibn al-Husayn. (Undated). *Tanziyah al-Anbiya' 'Alayhimu al-Salam*. Qom: Al-Sharif al-Radi. First edition.
14. Siwasi, Ahmad ibn Mahmoud. (1427 AH). *'Uyoon al-Tafasir*. Edited by Baha al-Din Daratma. Beirut: Dar Sader. First edition.
15. Tabatabai, Muhammad Husayn. (1390 AH). *Al-Mizan fi Tafsir al-Qur'an*. Beirut: Mu'assasat al-'Ilami li al-Matbu'at. Second edition.
16. Tusi, Muhammad ibn Hassan. (1414 AH). *Al-Amali*. Qom: Dar al-Thaqafa. First edition.
17. **Undated. *Al-Tibyan fi Tafsir al-Qur'an*. Corrected by Ahmad Habib Amili. Beirut: Dar Ihya' al-Turath al-'Arabi. First edition.
18. Enayati, Abbas. (1391 SH). *Responsibility and Irresponsibility (The Culture of Social Relations in Islamic Teachings)*. Tehran: Norouzi. First edition.
19. Farshadfar, Ahmad; Shuja'i, Muhammad Sadiq. (1402 SH). *Components of Social Responsibility Based on Islamic Sources*. *Cultural Psychology Monthly*. Seventh Year. Issue One. September. pp. 1–20.
20. Katozian, Naser. (1386 SH). *Morality and Law. Ethics in Science and Technology Monthly*. Second Year. Issues 1 & 2. Spring and Summer. pp. 85–88.
21. Kulaini, Muhammad ibn Ya'qub. (1407 AH). *Al-Kafi*. Corrected by Ali Akbar

- Ghaffari and Muhammad Akhundi. Tehran: Dar al-Kutub al-Islami. Fourth edition.
22. Kamani Najaf Abadi, Mahdi. (1400 SH). Model of Social Responsibility in the Quran. Qom: Dar al-Hadith. First edition.
23. Makarim Shirazi, Naser. (1371 SH). Tafsir al-Namuna. Tehran: Dar al-Kutub al-Islami. Tenth edition.
24. Mirtaheer, Fatemeh Sadat. (1390 SH). Foundations of Responsibility and Methods of Expressing Them in the Quran. Master's thesis. Guide: Abdulhadi Faqihi Zadeh. Adviser: Mahmoud Va'zi. Tehran: Faculty of Hadith Sciences.
25. Mirghafforian, Fazileh; Baradaran Hakim, Maryam. (1400 SH). Obligations of Social Responsibility in the Quran with Emphasis on Surah Muzzammil. Quranic and Islamic Culture Studies Quarterly. Fifth Period, Issue Three. pp. 137–160.
26. Nasir al-Din Tusi, Muhammad ibn Muhammad. (1413 AH). Akhlak Naseri. Tehran: Islamic Scientific.
27. Nikoomaram, Hashem; Fayz Abadi, Behnam. (1389 SH). Social Responsibility from the Perspective of Islam. Research Journal. Fall. Issue 61. pp. 69–86.
28. Vatanshust, Reza. (1390 SH). Responsibility and Responsibility Evading. Mashhad: Razavi Islamic Sciences University. Sixth edition.
29. Wakili, Abdollah. (1395 SH). Responsibility and Responsibility Evasion in Islam. Tehran: Bani al-Zahra (peace be upon her). First edition.
30. Ya'qubi, Maryam. (1384 SH). Responsibility in the Holy Quran. Master's thesis. Supervisor: Mohammad Reza Aram. Islamic Azad University, Central Tehran Branch.
31. Palmer, Karen (September 1995). "Tightening Environmental Standards: The Benefit-Cost or the No-Cost Paradigm?". The Journal of Economic Perspectives. 9 (4): 119–132